

**БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ ДОГОВІР:
ВІЙСЬКОВА СКЛАДОВА ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ
В УКРАЇНІ**

Народився 13 квітня 1946 р. в м. Селідово на Донеччині. Закінчив історичний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка (1970). Працював на викладацькій роботі, старшим науковим співробітником Інституту історії партії, завідуючем відділу Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Член-кор. НАН України, доктор історичних наук, професор. Опублікував понад 300 наукових праць, з них 8 монографій з проблем суспільно-політичного, національно-визвольного руху в Україні перших десятиліть ХХ ст., національного державотворення. Лауреат премії ім. М. Костомарова НАН України за монографію «Українська революція. Концепція та історіографія».

Останніми роками у вітчизняній історіографії посилилася тенденція оцінювати Берестейський мир, підписаний між Україною і Центральними державами, як суціль позитивне завоювання дипломатії молодої держави, дуже значну, справді історичну перемогу, навіть дипломатичний тріумф¹.

Критичні ж зауваження (а таких є чимало) концентруються, головним чином, навколо стратегічного прорахунку: оскільки через порівняно незначний проміжок часу Німеччина й Австро-Угорщина зазнали поразки у Першій світовій війні, замирення з Центральними державами у довготерміновому плані виявилось помилковим, навіть завдало великої шкоди українській справі на міжнародній арені, так як доля української державності опинилася в руках Антанти, передусім Англії та Франції².

Об'єктивний, неупереджений підхід вимагає більшої строгості й корекції домінуючих поглядів, зокрема на значення

Берестейського миру для розвитку ситуації в Україні безпосередньо після січня 1918 р.

По-перше, європейські держави, передусім, Австро-Угорщина, згодилася у критичних для себе обставинах на «поступку» в територіальних питаннях, зокрема обіцянках розв'язати справу «коронного краю». Проте із самого початку ці країни виписали відповідні положення документів з такими умовами й застереженнями, що наперед майже стовідсотково стало зрозумілим: виконати їх буде просто неможливо. У саму основу, «філософію» договору, були закладені односторонні вигоди на користь західних партнерів. Весь подальший досвід боротьби за реалізацію брестських домовленостей з кожним новим кроком дедалі більше переконував у тому, яким неадекватним, асиметричним виявився каркас дипломатичної конструкції, поспіхом вибудований у кінці січня 1918 р., як запрограмовано іноземні союзники зрікалися даних обіцянок і взятих зобов'язань, елемент за елементом виймаючи зі, здавалось, цільної будови важливі складові, без яких вона взагалі втрачала сенс і життєву перспективу.

По-друге, і це не менш важливо, — ніяк не варто обмежуватися аналізом суто документальних положень, їхнього потенційного значення, а обов'язково виходити на комплексний рівень висновків щодо наслідків їх перетворення в суспільну практику. Тоді, як мінімум, постають питання — наскільки сплата за «хлібний мир» виявилась виправданою ціною для реалізації шансу продовження національно-визвольної революції трохи менше двох з половиною місяців і чи доцільним стали випробування іноземною воєнною окупацією та гетьманським режимом, що об'єктивно привели до нових масштабних соціальних катаклізмів.

Апріорна неможливість однозначно позитивні відповіді дати на подібні питання детермінує потребу перегорнути сторінку за сторінкою події тих нелегких днів, придивитись до них якомога прискіпливіше й об'єктивно критичніше.

Хоча в керівного ядра УНР у момент залишення Києва ще жевріла надія на зміну ситуації після підписання договору в Бресті, та, водночас, тривожно ятрило душу й усвідомлення майже очевидного — повернутись до української столиці можна буде лише за допомогою чужоземних зусиль. Як і передбачали

політики-реалісти, перетворення України на суб'єкта міжнародного життя тут же обернеться воєнною окупацією її території.

Разом з Центральною Радою й урядом з Києва до Житомира відступили майже 3 тис. вояків³. Скрізь відбувалося встановлення радянської влади, а українських урядовців зустрічали дуже непривітно. Так, Житомирська міська дума зажадала, щоб український уряд залишив місто, перебирався будь-куди через загрозу більшовицьких бомбардувань⁴. Довелося переїхати через Коростень до Сарн, маючи на увазі, що в разі погіршення ситуації, звідси можна буде через Рівне дістатися під охорону німецьких військ⁵.

Саме тоді Центральна Рада дізналася про підписання Берестейського мирного договору і це додало нових причин для занепокоєння. За словами М. Грушевського, німецьке та австрійське командування, до якого зверталися за допомогою у справі мобілізації під командування Центральної Ради галицьких Січових стрільців і українців-військовополонених (вважалося, що кількість їх дорівнювала 30 тисячам і цього цілком досить для визволення території України), «заявляло свою повну готовність допомогти Україні також і своїм військом для швидшого очищення її від большевицьких банд й устанвлення ладу й порядку, аби як скорше міг бути усталений товарообмін і вивіз лишків, вимовлений при мирових переговорах»⁶.

Такий напрям подій передбачався заздалегідь, навіть більше, він був найімовірнішим. Його наслідки теж легко прогнозувалися. Однак М. Грушевський намагається довести, що іншого виходу, ніж пристати на німецькі пропозиції, в Центральної Ради не існувало: «З різних поглядів се не була приємна перспектива. Було в високій мірі небезпечно, при таких стані України, впускати на її територію чужоземне військо, яке фактично стало б хазяїном краю. Можна було наперед знати, що вступ німецьких військ на Україну дасть привід до агітації против Центральної Ради з різних сторін, може викликати тривогу й невдоволення серед широких кругів людности, серед селянства — сеї головної підстави української державності. Але з другого боку було в високій мірі небезпечним зіставити Україну на довший час у власні руки большевицької анархії й чекати, поки вона сама себе з'їсть, поки перегорить большевицька зараза і викличе таку сильну і організовану реакцію серед самої української людности, щоб на ній можна було опертись українській власті. Широкі круги

людности, найцінніші й свідоміші елементи селянства бажали ладу й порядку, ждали певної власти й організації, котра б дала їм його й визволила від большевицького терору, самі почуваючи себе безсильними, се могло б тягнутись дуже довго, коли б українське правительство зіставляло край без своїх організаційних центрів, без органів власти. Не кажучи вже про те, що сільсько-господарський сезон зближавсь, в ім'я збереження хоч якої-небудь економічної сили краю й його добробуту треба було дати лад, спокій, щоб робочий люд міг приступити до своєї праці. Тим часом, як виявилось, для формування нових частей з воєннопоневолених треба було досить довгого часу. Українських частей, котрі могла дати Австро-Угорщина (січові стрільці і регулярні українські полки), вона дати отягалась. Власні військові сили України змаліли дуже під впливом большевицької деморалізації і про організацію правдивої армії можна було думати тільки згодом»⁷.

Водночас лідери українства шукали засобів для «пом'якшення» можливої акції новоздобутих союзників, однак з того нічого не вийшло. М. Грушевський так передає розвиток наступних подій: «Українське правительство вагалось. Воно вважало можливим, щонайбільше, щоб німецьке військо, не входячи на українську територію, взяло на себе охорону її північної границі. Але німецьке правительство поставило його кінець кінцем перед довершеним фактом. Без всякого порозуміння воно перекинуло на українську границю кілька корпусів, за кілька день після підписання трактату вони перейшли українську границю й посунули на схід, займаючи Волинь, північну Київщину, ухилиючися від усяких вияснень українському урядови щодо одержаних інструкцій і навіть не держачи зв'язку з українськими військовими частями. Заразом вони взяли в свої руки телеграфічне ополучення між Україною й Німеччиною, так що українське правительство не могло ні від своєї делегації, ні від німецького уряду дістати вияснень, щодо сеї воєнної інтервенції. Північно-західна Україна опинилась фактично в німецькій окупації, а тепер і Австрія, щоб не відстати і не зістатись без довозу України, теж післала свої війська в полуднево-західні частини України на — Поділе і в Херсонщину, і замість січових стрільців і українських полків, котрих собі бажало українське правительство, військові власти австрійські вислали в першу голову полки польські, угорські, німецькі, з котрими зараз почались у місце-

вої людности непорозуміння. Все се поставило українську республіку в дуже трудне становище»⁸.

М. Грушевський явно грішить проти істини, коли намагається довести, що німці почали окупацію західних територій України «без всякого порозуміння». Він, як ніхто інший, знав про перебіг переговорів у Бересті (всі консультації проходили саме з ним, що підтверджують і документи, і члени української делегації). Правдивіше відтворює події П. Христюк: «...В ніч, коли вже в Житомирі не можна було далі залишатись, бо Бердичів займали большевицькі війська, дано було делегації в Берестя відповідь-згоду на німецьку допомогу по можливості українськими військовими частинами і в формі оборони північного кордону України»⁹. Це дипломатичне «по можливості» також не врятувало становища. За умов, що склалися, німці і австрійці не стільки домовлялися, скільки нав'язували умови своєму безпорадному партнерові. Й досягли свого, коли було погоджено, що збройні сили Австро-Угорщини і Німеччини мали просунутись углиб України як гарант інших (передусім, економічних) положень договору.

Д. Дорошенко наводить переконливі аргументи на користь висновку, що «сама збройна інтервенція... була вже наперед вирішена в Берліні ще перед підписанням мирового договору»¹⁰.

Неспростовні факти свідчать, що текст відповідного документа — звернення до урядів Німеччини й Австро-Угорщини виробила безпосередньо німецька сторона, а український представник М. Любинський швидко погодився (був змушений) його підписати¹¹. При цьому навряд чи виправданим було б ставити йому це в провину, оскільки об'єктивне становище й українського уряду, й делегації УНР було таким, що доводилось лише миритись з чужим цинічним диктатом.

Урешті-решт брала гору й та обставина, що за берестейськими домовленостями «почвірний союз узяв під особливу свою опіку українську державність, а українська «соціалістична» влада не тільки в державній своїй справі шукала захисту й оборони в імперіалістичного почвірного союзу, але й у політично-соціальной. Німецькі генерали ставили навіть спеціальною умовою охорону правительства й публичних установ Укр. Нар. Республіки від агітації й пропаганди большевиків.

Такі симпатії центрального імперіалізму до України полягали насамперед у тому, що наша влада й наші «установи» були

не соціалістичні, не ворожі до їхніх установ і не загрожували, як «анархістична» влада большевиків соціальною заразою їм самим»¹².

Звичайно, важко знайти виправдання тогочасним діям українських державних керівників, навіть зважаючи на трагізм ситуації, безвихідне становище уряду УНР. Явну схильність до ілюзій демонструє П. Христюк, коли обурюється діями «союзників», які в інших випадках виявляли просто-таки бюрократичний педантизм, а в даному разі свідомо ухилялися від точно задокументованих зобов'язань, без будь-яких консультацій з Центральною Радою поділяли Україну на «сфери впливу»: «Все ж, не дивлячись на деякі, помітні вже тоді, неприємні сторони німецької «допомоги», правительство Української Народної Республіки не вважало можливим одхилити її, числячи на те, що німці здержаться від втручання у внутрішні справи республіки, а тим часом буде утворено свою армію, після чого ми не потреба в німецьких військах, вони будуть швидко виведені з України, тим більше, що Центральні Держави ще воювали з Антантою і їм був потрібний кожен солдат. В цій надії українське правительство замовчало ті нетактовности, яких допустилось німецьке командування, самовільно определявши форми «допомоги» і робило далі все від нього залежне, щоб українське населення зустріло німецьке військо можливо спокійніше, аби не було спровоковано селянства та робітництва на виступи проти нього»¹³.

Відверту недовіру до мотивів угоди між УНР та австро-німецьким блоком і того способу, яким її було досягнуто, висловив М. Шаповал, зробивши досить суттєвий закид: «Переважає більшість Ц. Ради нічого не знала про запрошення німців, лише 3–4 міністри на чолі з В. Голубовичем і президія Ради вирішила справу, що потім мала великі наслідки для історії України»¹⁴.

Промовистий епізод наводить у своїх мемуарах член української делегації на мирних переговорах О. Севрюк. Коли він «десь між Сарнами й Житомиром» зустрівся з М. Грушевським і розповів йому про останні рішення в Бересті, Голова Центральної Ради не зміг стриматися й розплакався. Прихід німців в Україну був драмою його життя: всі вороги українства, які звинувачували М. Грушевського у тому, що він є знаряддям австрійської чи німецької інтриги, тепер одержали додаткові аргументи — нім-

ці йшли рятувати українську державність на заклик керованого ним М. Грушевським — проводу¹⁵.

У пресі, а також окремими листівками, з'явилася безліч різноманітних відозв, звернень, якими Центральна Рада, Рада Народних Міністрів, М. Грушевський, В. Голубович, міністри намагалися роз'яснити смисл запрошення приходу німецьких і австрійських військ в Україну та вгамувати неминучі негативні пристрасі. Однак складається враження, що чим більше витрачалось слів-виправдань, тим менш переконливий вигляд мали лідери Української революції, які вводили в оману передусім самих себе, намагаючись видаватися господарями становища, хоча реальна ситуація була зовсім іншою. Голова Центральної Ради М. Грушевський неодноразово скаржився, що командування окупаційних військ не погоджувало планів своїх операцій з українськими властями, навіть приховувало їх, а всі згадані звернення, заклики, оповіщення були лише повторенням німецької аргументації, з якою доводилось погоджуватись, щоб не загострювати ситуацію проти заздалегідь переважаючої сили.

Німецькі й австро-угорські війська, не чекаючи, поки українські верхи переконують маси у доцільності окупації, почали «військовий променад по Україні» (В. Винниченко).

Деякі сучасні автори намагаються внести істотні корективи у загалом досить ретельно відтворену картину окупації України. Так, С. Литвин прагне довести, що головну роль у знищенні більшовицького режиму в Україні, розгромі Червоної армії відіграв С. Петлюра і його невеликий загін (гайдамацький кіш), який кількісно не збільшився після здачі Києва.

Старанно відфільтрувавши з мемуарів кілька згадок про незгоди і певні суперечності між С. Петлюрою і австро-німецьким командуванням та зіславшись на значно пізніші публікації українського військового діяча, в яких ідеться про його традиційні антантські орієнтації, С. Литвин стверджує нібито «Петлюра від самого початку і до кінця належав до противників пронімецького курсу»¹⁶ і розпочав військову акцію всупереч волі та планам австро-німецького командування. Щоб якось нейтралізувати негативне ставлення громадськості до використання чужої військової сили, українське командування (? — В. С) вирішило за будь-яку ціну перейти у наступ власними силами. Петлюра вважав справою честі своїми силами звільнити Україну і першими увійти до столиці. З цього приводу в нього відбувся

конфлікт з прем'єром Голубовичем і військовим міністром О. Жуковським. З пропозицією про наступ Петлюра направив делегацію до військового міністра О. Жуковського. Той спочатку категорично відмовився і лише під загрозою О. Волоха застосувати силу погодився на наступ українських частин в авангард»¹⁷.

Мабуть, багато у кого логіка подібних міркувань викличе здивування й закономірні запитання. Чи міг би С. Петлюра, та й будь-хто інший з українського проводу, навіть мріяти про те, щоб «своїми силами звільнити Україну», якби не приведена в рух майже півмільйонна австро-німецька армія? Чому при здачі Києва, безславному відступі практично під крило тих же військ Центральних держав про «справу честі» у С. Петлюри не йшлося, а як тільки західна воєнна армада перейшла в наступ, відразу ж почався гарячковий пошук «хорошої міни за поганої гри»?

С. Литвин не обмежується загальними твердженнями, а й намагається підтвердити їх фактами. Однак зрозуміти з того щось дуже важко, практично неможливо. «Віднайдені автором архівні документи свідчать, що 7 лютого (за старим стилем) на станцію Маневичі з фронту прибув 46-й армійський корпус, що хаотично демобілізувався та чинив погроми. Для припинення безчинств кинуто українські частини, на що було затрачено цілий день. У цей день у Маневичах українські підрозділи вперше зустрілися з німецькими відділами»¹⁸.

Будь-який читач почне гадати, що то за 46-й армійський корпус, скільки в ньому було вояків? Якщо за канонами того часу — 40–60 тис, то як кількасот солдат, яких до того не відзначала виняткова боєздатність, змогли за «цілий день» «припинити безчинства» цілого корпусу? І як кваліфікувати, що у «цей день у Маневичах українські підрозділи вперше зустрілися з німецькими відділами» — чи як союзники, чи як суперники? І чому дану акцію, вірогідність якої аж надто проблематична, треба вважати за початок наступу українських частин проти більшовиків?

С. Литвин украй заплутує питання, зав'язавши «дискусію» про датування подій у лютому 1918 р., в тому числі й згаданого факту. Оскільки всі історики, відповідно до безсумнівних даних, позначають початок австро-німецького наступу 18 лютого 1918 р., автор книг про С. Петлюру «виправляє» їхню «суттєву

помилку», оскільки такої дати в українському календарі не було¹⁹. С. Литвин має на увазі закон, прийнятий Малою Радою 12 лютого 1918 р. в Коростені про запровадження в УНР нового (григоріанського) числення з 16 лютого 1918 р., коли це число офіційно мало стати 1 березня²⁰.

Однак у Радянській Росії перехід на нове літочислення було здійснено з лютого 1918 р. Всі історики датують події на теренах колишньої Російської імперії за новим стилем саме з 4 лютого 1918 р (це саме той випадок, коли варто не сперечатися, а домовитися). Тобто, якщо загальновживану дату 8 лютого перевести на «український календар», початок військових дій німців і австрійців доведеться позначити як 5 лютого. Отже, «віднайдені автором архівні документи» про події на ст. Маневичі відбувалися на два дні пізніше за момент початку окупації України.

Виявившись не в спроможності розібратись в елементарному питанні літочислення (просто не хочеться вірити у свідоме фальшування), С. Литвин переконав себе в тому, що першими бої з Червоною армією затіяли петлюрівці. А далі — більше. Вони ж, виявляється, власними силами звільнили всі скільки-небудь важливі населені пункти Правобережжя аж до Києва. А що ж понад 30 австро-німецьких дивізій? Виявляється — вони принизливо «пленталися» десь позаду. Загальна картина бойових дій виглядає так: «Українські частини 8 лютого зайняли Рівне, 13 лютого — Житомир». 13 лютого за вирішальної ролі Гайдамацького коша С. Петлюри було захоплено Бердичів. «...До Києва українські війська вступили в ніч на 1 березня... Німецькі частини увійшли в Київ 2 березня»²¹.

Останні моменти для С. Литвина набувають принципового, вирішального характеру і служать приводом для моралізаторських повчань інших істориків. «Не усвідомлюючи значення факту зайняття Києва українським військом, а, можливо, і свідомо зміщуючи акценти, деякі сучасні дослідники продовжують замовчувати його. Так, В. Солдатенко, нічого не згадуючи про українські війська, водночас наполягає, що «наступ австро-німецьких військ на Україну не міг знайти скільки-небудь серйозного опору з боку червоноармійців. 2 березня окупанти (!) вступили в Київ».

Контраргументом на це твердження є телеграма Голови Кабінету Міністрів УНР В. Голубовича з Брест-Литовська,

якою він повідомляв німецького канцлера: «...війська нашої Ради знову увійшли до Києва, в нашу стару і нашу нову столицю, з натхненням зустрінуті народом». Ця офіційна телеграма є підтвердженням, що війська УНР зайняли Київ власними силами, повернувшись переможцями»²².

Спочатку продовжимо цитування монографії В. Солдатенка з того місця, на якому обірвав його С. Литвин. «2 березня окупанти вступили в Київ. Та попереду них увійшов у Київ і брав участь у військовому параді на Софіївському майдані С. Петлюра на чолі свого Гайдамацького Коша. Навіть найближчі сподвижники отамана вважали це прикрою помилкою вчорашнього противника германofilів, пояснювали такий крок гіпертрофованою амбітністю, прагненням будь-якою ціною вписати своє ім'я в історію»²³.

Отже, факт вступу коша С. Петлюри до Києва в авангарді окупаційного війська не заперечується, згадується і в інших працях²⁴. Інша справа, що будь-яка реалістично мисляча людина, хоч трішки знайома історією України, перш ніж повірити С. Литвину, спробує поставити хоча б такі питання і відповісти на них. Чому українські війська 25–26 січня 1918 р. залишили Київ? Чи збільшились їхня кількість і боєздатність на початок березня (за багатьма авторитетними свідченнями — ні!)? Чому лідери УНР пішли на підписання Берестейського миру, реалізувати умови якого без німецьких військових сил не могли? Чому за воєнну допомогу, «розуміючи, що це набере форми окупації»²⁵, треба було платити 1 млн т хліба і величезну масу інших коштовностей? Чому плакав М. Грушевський, коли дізнався, що всі його «хитрування» провалилися, і М. Любинський змушений був підписати підготовлений німцями документ про їхнє «запрошення» в Україну? Чому Центральна Рада і Рада Народних Міністрів після повернення до Києва так дякували німецькому уряду і німецькому військовому командуванню? Чому все те треба було робити, якщо 2 тис. українських вояків звільнили Україну, а 450–500 тис. німецького австрійського війська слідували в ар'єргарді «переможців» (невже останнє не викликає жодного сумніву у С. Литвина, який окрім іншого, має військовий фах?)?

І наостанок — про «контраргумент». Звернемося до телеграми В. Голубовича, з якої С. Литвин довільно вирвав частину фрази, щоб «доконати» автора, якого він поставив за мету роз-

критикувати. «Я користуюся нагодою свого одноденного перебування у Бресті в гостях у головнокомандуючого німецькими військами на Східному фронті для того, — пише Голова Ради Народних Міністрів УНР, — щоб з великою радістю повідомити Вам про вступ українських і німецьких військ у нашу стару і нову столицю Київ, населення якого захоплено їх вітало. Ми приписуємо визволення нашої країни головним чином допомозі, яку ми просили у німецького уряду і яку нам надали переможні німецькі війська. Сердечно дякую вам від імені українського народу і його уряду. З непідробною радістю я зустрів звістку про визволення Києва. Вітаю німецьку й українську армії зі швидкою перемогою, з задоволенням констатую факт участі німецьких військ у справі визволення України»²⁶...

Чи варто щось після цього говорити про грубу фальсифікацію документа, його сутності у передачі й кваліфікації С. Литвином? Застосування подібного роду прийомів, вибудов лише прикро вражає. Що ж до натиску на «нововіднайдені документи», які начебто дозволяють вийти на якісно відмінне, навіть полярне до вже відомого бачення проблем, на перевірку здебільшого залишається порожнім звуком.

У наступних публікаціях С. Литвин, немовби самозаохочуючись, доходить до ще категоричніших, однак іще менш доказових тверджень: «У лютому 1918 р. Петлюра спричинився до перегруповування військ на Волині й Поділлі та переходу їх у наступ. Його здійснювали виключно українські війська, без участі німецьких і австро-угорських (підкреслено мною. — В.С.), які знаходилися у другому ешелоні. ...Українські частини 8 лютого зайняли Рівне, 11 лютого — Житомир, 14 лютого — Бердичів, а в ніч на 1 березня першими вступили до Києва. Вони зайняли Київ власними силами, повернувшись переможцями»²⁷.

Однак наведеного автору замало. І він, без тіні сумніву, наполягає: «Для С. Петлюри повернення до Києва було затьмарене присутністю союзників-німців»²⁸. Якби не ювілейна стаття, можна було б подумати, що С. Литвин раптом вирішив потішити читачів іронічними сентенціями. Однак, відчуваючи усю серйозність ситуації, він «вистрілює» «аргумент»: «На вимогу німецького командування, яке вбачало у Петлюрі небезпеку, його було відсторонено від війська». Людина державного мислення і конкретної дії, «він був спроможний у будь-який час повернути багнета українських військ проти німців»²⁹.

С. Петлюра не лише був неспроможний забезпечити такі дії. За тогочасної розстановки військово-політичних сил це було просто неможливо. Навряд чи за тих обставин про подібне можна було говорити, навіть думати. Це означало б самогубство.

Аналіз наявних документальних джерел переконує: останні дні зими й весна 1918 р. були часом досить жорстокої воєнної кампанії, спрямованої на силове опанування австро-німецькими окупантами Україною.

Так, представник Німеччини на Берестейській конференції Бюлов у телеграмі до міністерства закордонних справ у Берлін 10 березня 1918 р. прямо заявляв: «...Для здійснення наших завдань необхідна планомірна окупація відповідних районів. ...Для окупації цих районів доцільно буде використати... кавалерійські частини... Єдина країна, яка може дати нам продовольство, в даний час зайнята нашими військами на одну третину. Те ж саме має статися з рештою двох третин багатшої хлібом території. Бажана була б окупація такими військовими силами, одна присутність яких уже породжувала б страх у населення змушувала б його продавати нам лишки хліба, а якщо знадобиться, то доведеться взяти його силою. ...Питання має бути розв'язане винятково військовою силою»³⁰.

Посол Австро-Угорщини в Києві граф Й. Форгач доводив офіційному Відню, що «якомога швидша окупація» Сходу України бажана для тамтешнього уряду (тобто Ради Народних Міністрів на чолі з В. Голубовичем. — *В.С.*), щоб уберегти від катастрофи Київ, всі інші міста... Окупація ця має бути проведена, вимагатиме значної кількості австро-угорських німецьких військ, оскільки не виключена можливість тривалих боїв з козаками і великоруськими елементами»³¹.

Головнокомандуючий окупаційними формуваннями в Україні генерал В. Гренер у листі до німецького посла в Києві фон Мумма також називав підпорядковані йому частини «нашими окупаційними військами»³².

Багато документів містять ще один елемент, не звернути увагу на який просто неможливо. Йдеться про необхідність збільшення кількості окупаційних сил для досягнення мети зарубіжних «помічників». Про це прямо твердять генерал Гренер і граф Форгач³³. Ще категоричніше наполягає на цьому Бюлов: «Наявні війська недостатні як за своїм особистим складом, так

і за озброєнням. Для продовження операцій необхідні додаткові частини»³⁴.

Датовано документи березнем 1918 р. Виникає природне запитання: невже 450 чи 500 тис. західних союзників було недостатньо для опанування Україною, якщо, за С. Литвином, всю «чорнову», військову роботу по розгрому Червоної армії, знищенню більшовицького панування виконували гайдамаки Петлюри?

Насправді ж, загарбникам довелося від перших же днів наступу вести боротьбу «на два фронти». По-перше, їм довелося не плентатися в ар'єргарді і приходити «на готове», а брати постійну й активну участь у бойових операціях, без чого на переможний результат українські військові частини й думати не могли. Тому-то німецький посол у Києві фон Мумм виявляв крайній цинізм у розмовах з найвищими державними діячами УНР. Так, він повідомляв у Берлін про свою зустріч з М. Грушевським, В. Голубовичем і М. Любинським: «Я цілком ясно повідомив цих панів, що без нашої військової допомоги жоден із них не залишився б на своєму посту, а відкликання наших військ негайно привело б до їх вигнання і анархії в країні». Співрозмовники ж змушені були мовчки сприймати відверту зневагу, оскільки німецький чиновник по суті мав рацію. Інша справа, що відвертій загарбницькій війні бажано було надати вигляду відновлення української національної влади власними силами: про це дбали і Центральна Рада з урядом, і окупаційне командування.

Сутність застосованої тактики не становила ніякого секрету для учасників подій від самого моменту їх здійснення.

Так, М. Скрипник уже 24 лютого 1918 р. повідомляв з Києва харківському «Донецькому пролетарию»: «Німецькі війська широким фронтом наступають. Передують їм гайдамацькі банди колишньої Центральної Ради. ...Німцями взято Луцьк, Рівне і, за чутками, Новоград-Волинський. ...Гайдамаки намагались напасти на Бердичів, але вчора зазнали повної поразки...»³⁶.

Варто звернути увагу, що це оперативні відомості, автор яких навряд чи в екстремальних умовах мав можливість перебачливість роздумувати над політичними акцентами, які стануть об'єктом вивчення кон'юнктурної preparatoції науковцями в наступному.

Аналіз оперативних документів дає широкі підстави і для висновків про те, що чим далі німецькі війська просувалися вглиб української території, тим рідше у донесеннях з'являлися згадки про участь у бойових діях петлюрівських підрозділів³⁷.

До цього варто додати й те, що прихід у той чи інший населений пункт окупаційних військ зовсім не означав закінчення боротьби. «Другий фронт», «внутрішній фронт» виявився ще масштабнішим і напруженішим за перший — народні маси не бажали миритися з чужоземним поневоленням і відразу ж піднімалися на боротьбу проти нової влади.

Тому-то з перших кроків по українській землі австро-німецька окупаційна адміністрація й військове командування гостро відчували брак сил. Оскільки Центральна Рада з підлеглим їй військовим потенціалом продемонструвала практично повну безпорадність у тому, щоб узяти під контроль ситуацію в УНР, домогтися належного впливу в суспільстві, логічно вважати, що й внесок петлюрівських вояків у розгром Червоної армії був далеким від вирішального.

Втім, можна й не вдаватися до такого, хоч і достатньо очевидного, та все ж опосередкованого варіанту логічної вибудови. Достатньо звернутися до фактів і документів, безпосередньо пов'язаних з подіями на театрі воєнних дій.

Принагідно варто зауважити, що Україна цікавила німців не лише як багате джерело матеріальних ресурсів, а й як необхідний плацдарм для наступної реалізації значно ширших планів. Виходячи з пангерманістських доктрин світового панування, вони марили агресією на Схід. Командувач німецькими військами в Україні генерал-лейтенант В. Гренер заявляв, що головні інтереси Німеччини спрямовані через Україну і Крим на Індію³⁸. Зовсім не випадково Центральні держави, продовжуючи війну на Західному фронті, кинули в Україну гігантські сили. Німеччина — 2 піхотну і 2 кавалерійські дивізії, кавалерійську бригаду, Австро-Угорщина — 8 піхотних 2 кавалерійські дивізії³⁹.

У перші дні інтервенції радянський уряд України міг протиставити іноземній навалі лише кілька тисяч бійців (за деякими даними до 20 тис.⁴⁰), зосереджених на київському й одеському напрямках. Переслідування загонів УНР, що залишили Київ і через Бердичів-Житомир відходили все далі — аж до лінії фронту, практично не здійснювалося. Проголошення радянської

влади в місцевостях, із яких евакуювалися органи Центральної Ради, просто не встигали підкріпити створенням належного воєнного забезпечення.

То ж не дивно, що коли залізницею і шосейними шляхами в Україну рушила могутня німецька військова армада, запобігти їй просуванню було нікому. Впродовж перших трьох днів наступу (19–21 лютого 1918 р.) німецькі війська захопили Луцьк, Рівне, Сарни, Новоград-Волинський, а 24 лютого — Житомир. Якихось документальних свідчень про збройні операції, воєнні дії історики в своєму розпорядженні не мають.

Можливо, тут не вельми оперативно спрацювали керівні інстанції радянської України. Лише після появи 21 лютого 1918 р. ленінського декрету «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!» (німці здійснювали наступ на Петроград), ЦВК рад України створив 22 лютого Надзвичайний комітет для керівництва обороною республіки. До його складу увійшли М. Скрипник, Ю. Коцюбинський, В. Примаков, С. Бакинський⁴¹. Наступного дня ВУЦВК і Народний Секретаріат спеціальною відозвою закликали робітників і селян дати відсіч іноземним мілітаристам. «Організуйте свої партизанські загони, підривайте мости, залізничні колії, шосейні дороги, вивозьте або знищуйте при відступі хліб, все, чим могли б пожитися союзні розбійничі банди, — говорилося у документі. — Нова авантюра німецьких генералів та їх союзників з українських соціалістів зазнає такого ж краху, як всі інші спроби Каледіна, Дутова, Петлюри та інших озброєною рукою зупинити течію історії»⁴². 24 лютого мобілізаційний відділ уряду закликав усіх, кому дорогі завоювання соціалістичної революції, негайно записуватися до лав Червоної армії.

Радянські органи на місцях вживали енергійних, оперативних заходів щодо налагодження воєнної оборони краю⁴³.

Могутньою зброєю ідеологічного впливу на маси була партійно-радянська преса. В період боротьби з австро-німецькими загарбниками в Україні виходило не менше 33 більшовицьких видань, їх разовий наклад перевищував 100 тис. примірників (такого потенціалу не мала тоді жодна інша партія, політична сила в Україні)⁴⁴.

20 лютого 1918 р. «Известия Елисаветградского Военно-революционного комитета» в редакційній статті «Під червоні прапори!» писали: «На полях Росії створюється небачена й страш-

на для всіх паразитів соціалістична армія, котра повинна бути тараном російської революції, який пробиває пролом в твердинях світового імперіалізму. В смертельній сутичці, перед якою ми стоїмо, лише сміливість може принести нам нову перемогу. І ми йдемо до неї, кидаючи виклик капіталізму, який прогнів і соціал-черв'якам, що живуть в атмосфері його гниття.

Ще мале левеня нашої пролетарської армії, але силу його кігтів уже пізнали Керенські, Каледіни й Петлюри»⁴⁵.

Через закличні публікації проходила думка про те, що вирішальними факторами нездоланності радянської України є її соціалістичний суспільний лад, народний характер влади. «Народ ніколи не відмовиться від того, що він реально відчув у своїх руках, — наголошувалося в статі катеринославських більшовиків. — Народ своєї волі не забуде, народ своєї землі не залишить, ніякому багнету не підкориться — він ще більше зневадить своїх гнобителів, він ще міцніше згуртується навколо Радянської влади, він ще швидше закличе самовладання і спокій, щоб не уступити своїх вольностей»⁴⁶.

Того ж дня бердянські більшовики також закликали трудящих рішуче стати до оборони своєї справи: «...Порятунок революції — в напруженні сил усіх революціонерів. — Хай усі, кому дорога наша робітнича революція, встануть під рушницю. Хай понесуть вони на вівтар свободи єдину власність пролетаря — своє життя. Хай знають вони, що смерть революціонерів — життя всіх інших. Ми можемо віддати наші життя. На наші місця завжди знайдуться інші, але віддати свої завоювання ми не можемо і не повинні. Кожен крок уперед коштував крові, і ті, хто пролив її, заповідали нам — без бою нічого не здавати! Їх заповіді священні. Виконаймо ж їх. До зброї, товариші!

На бій кривавий, святий і правий...»⁴⁷.

Більшовицькі заклики, достатньо суголосні сильним антинімецьким настроям, які існували в українському суспільстві, досягали ефекту. В містах оперативно створювалися воєнно-революційні комітети та інші органи оборони. При партійних комітетах організовувались військові бюро й комісії, а при радах робітничих депутатів мобілізаційні відділи.

25 лютого півторатисячний загін солдатів-фронтовиків під командуванням В. Кіквідзе в бою поблизу Бердичева примусив ворога не лише зупинитися, а й відступити, втративши близько 100 чоловік убитими, гармату й 4 кулеметів. Впродовж чоти-

рьох днів загін В.Кіквідзе затримував просування чотирьох ешелонів бронепотягу противника⁴⁸.

Після здачі Бердичева відкривався шлях на столицю — Київ. У місті встигли створити кілька червоногвардійських загонів під командуванням В. Боженка, В. Довнар-Запольського, Г. Чудновського, А. Дзедзівського. До них приєдналися загін червоних козаків на чолі з В. Примаковим, загін В. Кіквідзе, Уманський загін (командуючий І. Кулик), Вінницький (Є. Едельштейн), Слов'янський (В. Марапулець), російсько-сербський загін (А. Гриневич) та ін. 27 лютого в соціалістичні загони, які йдуть на Київ, Полтаву, Кременчук, Конотоп, Харків, Катеринослав»⁴⁹.

Однак більш як двадцятикратна перевага окупантів робила свою справу. Радянські війська відступили й 1 березня здали Київ. За два дні до того Народний Секретаріат евакуювався до Полтави. Німецькі війська розгорнули наступ по лінії Ромодан — Полтава і Бахмач — Конотоп. Водночас австро-угорські частини посунули на південь України. Зайнявши 3 березня Жмеринку, вони відразу стали загрожувати Одесі.

Назустріч австро-німецьким військам і гайдамакам висилалися все нові загони, сформовані в різних містах та селах. Так, під Конотоп прибули червоногвардійські загони під командуванням М. Руднева з Харкова, 10 березня на фронт відправився Перший соціалістичний загін під командуванням К. Ворошилова. До нього входило 640 шахтарів і металістів, а в розпорядженні було 2 бронепоезди й значна кількість набойів, одержаних від робітників Луганського патронного заводу. Через кілька днів у район Конотопа прибув Другий луганський соціалістичний загін під командуванням О. Пархоменка. До луганчан приєдналося й кілька шахтарських загонів з Юзівки, в тому числі й Перший пролетарський полк Донецького басейну. Згадані формування було об'єднано під загальним командуванням К. Ворошилова⁵⁰. Близько трьох тисяч червоногвардійців дала в ті дні Чернігівщина⁵¹.

У район бойових дій було передислоковано й частину червоногвардійців, які до того брали участь в успішному придушенні антирадянського кадетсько-каледінського заколоту.

Активність виявляла українська молодь, особливо та її частина, яка почала організаційно гуртуватись у спілки соціалістичної робітничої молоді (ССРМ). Так, одеські молоді спілча-

ни створили кілька загонів, укомплектували, зокрема, команду бронепотяга на чолі з матросом А. Полупановим. Переважно молодіжним був і склад бійців бронепоезда, яким командувала молода комуністка Л. Мокієвська-Зубок. Бронепоезд у терміновому порядку збудували робітники Брянського заводу в Катеринославі. В загони, сформовані Харківською молодіжною спілкою, записалося понад 500 юнаків і дівчат⁵².

Пліч-о-пліч з українцями й росіянами на боротьбу з австро-угорськими та німецькими загарбниками повстали й громадяни інших держав, що волею долі опинилися в Україні. Так, з числа полонених було створено 1-й чехословацький загін під командуванням Я. Гашека. Серед тих, хто стримував навалу австро-німецьких військ, були сербські підрозділи під керівництвом Д. Сердича, М. Чапика, М. Ковачевича, О. Дундича, С. Лазича, Е. Чоппа.

У перших числах березня в запеклих боях під Бахмачем поряд із загонами В. Примакова брали участь 4-й 6-й полки чехословацького корпусу, що відходили з Києва. Коли ж за наказом командування корпус почав залишати Україну, революційно налаштовані чеські солдати залишили радянським військам чимало кількості зброї.

У боях з окупантами червоногвардійці та бійці радянських частин виявляли виняткову мужність і героїзм. Так, впродовж десяти днів набагато переважаючи чисельно німецькі частини не могли здолати опору захисників невеликого роз'їзду Дубов'язівка поблизу Конотопа. На одеському напрямку лише в боях під Слобідкою і Бірзулою (6–7 березня) вони втратили 2,5 тис. чоловік⁵³.

Оборонні зусилля більшовики України координували з урядом Радянської Росії. Так, за погодженням з В. Леніним, головнокомандуючий радянськими військами на Півдні Росії В. Антонов-Овсієнко перейшов у розпорядження Народного Секретаріату. 7 березня 1918 р. він був призначений народним секретарем — головнокомандувачем усіма військами України. Це мало принципове значення в подоланні сепаратистських дій керівництва Донецько-Криворізької Республіки, яке вважало, що оголошений статус окремішності може слугувати правовою підставою для непоширення на територію регіону Берестейських домовленостей Центральної Ради, зупинить окупацію на кордоні Харківщини, Донецької області й Криворізького басей-

ну. Австро-німецькі війська дуже швидко розвіювали подібні ілюзії.

З метою централізації управління бойовими діями червоногвардійських загонів революційних частин штаб головнокомандуючого військами України звів їх у 5 армій: 1-ша (командуючий Асєєв, потім П. Єгоров) і 3-тя (командуючий П. Лазарєв) дислокувались на одеському напрямку; 2-га формувалася на Чернігівщині в районі Глухова; 4-та (командуючий Ю. Саблін висунулась в район Гребінки — Лубен — Ромодана; 5-та (командуючий Р. Сіверс) була зосереджена під Бахмачем — Конотопом⁵⁴.

У процесі організації відсічі іноземним військам у середовищі керівництва більшовиків України серйозно виявилися впливи «лівих комуністів» і тих партійців, які схилилися до радикалізму у розв'язанні всіх нагальних проблем. Найяскравішими їх носіями були Є. Бош, В. Затонський, Ю. Коцюбинський, М. Лебедєв. А найавторитетнішим був, безперечно, Г. Пятаков, який хоча і працював з листопада 1917 р. на високих державних посадах у Петрограді, зв'язків з Україною не поривав, а колеги з Києва не раз порушували питання про необхідність його повернення на Батьківщину для виконання ключових ролей у політичному житті. «Ліві комуністи» та їхні прихильники прагнули до безкомпромісної боротьби за соціалістичні ідеали, за перемогу соціалістичної революції за будь-яких умов.

Такої позиції, як відомо, не поділяв реаліст і прагматик В. Ленін, переважаючи більшість членів РСДРП(б), які, здобувши владу, обрали курс на зміцнення більшовицької влади в одній, окремій країні — Росії. Незгоди «лівих» з цим курсом найгостріше виявилися у питанні про вихід Країни Рад з імперіалістичної війни. Прагнення соціалістичної Росії заключити мир з воюючими державами, оголошення перемир'я на фронті, початок Берестейських переговорів «ліва» опозиція розцінила як неприпустимий компроміс з імперіалістичним світом і зраду інтересів міжнародного пролетаріату.

Г. Пятаков на загальноміській конференції РСДРП(б) у Києві 3 серпня 1917 р. говорив: у питанні про війну пролетаріат ставить укладення миру в нерозривний зв'язок зі світовою революцією, таку постановку питання неприпустимо підміняти ідеєю досягнення миру, щоб то не стало, ідеєю сепаратного миру⁵⁵. Подібна перспектива, без сумніву, вважав він, — контр-

революційна, оскільки сепаратний мир віддалить торжество соціальної революції.

У ході гострої боротьби у питанні про мир і війну, в кульмінаційний момент, коли почався розгорнутий наступ німецьких і австро-угорських військ, 23 лютого 1918 року ЦК РСДРП(б) в умовах реальної небезпеки ухвалив рішення дати згоду на підписання заздалегідь не вигідного миру, продиктованого австро-німецькою стороною⁵⁶. У заяві «лівих комуністів» до ЦК, під якою стоїть також підпис Г. П'ятакова, котрий не будучи членом ЦК, брав участь у кількох засіданнях ЦК з правом дорадчого голосу як комісар (керуючий) Держбанку РСФРР, говорилося, що ця згода є капітуляцією передового загону міжнародного пролетаріату перед світовою буржуазією. «Ми вважаємо, — наголошували «ліві комуністи», — що після захоплення влади, після повного розгрому останніх оплотів буржуазії (малося на увазі встановлення радянської влади майже на всій території Росії. — *В.С.*) перед пролетаріатом неминуче постає завдання розвитку громадянської війни у міжнародному масштабі, завдання, заради виконання якого він не може зупинятися ні перед якими небезпеками. Відмова від нього веде до загибелі від внутрішнього розпаду, рівнозначна самогубству»⁵⁷. Після цього «ліві», у тому числі Г. Пятаков, відмовилися від своїх партійних і державних постів, ставши у відкриту опозицію до берестейського курсу⁵⁸.

Схвалення VII з'їздом партії ленінського курсу і ратифікація IV Всеросійським з'їздом Рад Берестейського мирного договору означали серйозну поразку «лівої» опозиції. Однак Георгій Пятаков і багато його однодумців, особливо тих, які працювали в Україні, «не склали зброї». Вони спробували розпалити полум'я революційної війни через безпосереднє зіткнення з австро-німецькими окупантами, які за згодою з Центральною Радою йшли в Україну для відновлення УНР⁵⁹.

Микола Скрипник лапідарно передавав сутність позиції Г. Пятакова, А. Бубнова, С. Косіора: вони вирішили перетворити Україну на головний плацдарм апробації «лівокомуністичних» ідей: «Російський Берестейський мир є помилка. В Росії він прийнятний. Але тут, на Україні, його треба фактично поправити. Значення має лише озброєна боротьба. Треба боротись робітників селян проти німецького імперіалізму почати на Україні, а потім в Росії, бо німецький імперіалізм хоче обмежи-

ти і задавити пролетарську революцію; боротьбу на Україні треба вести незважаючи на те, що це впливатиме на зносини Росії з Німеччиною. Треба одверто заявити, що укр. робітництво і селянство зовсім не зв'язані у своїй боротьбі Берестейським договором і будуть проводити боротьбу за владу усіма засобами і шляхами до остаточної перемоги як на території України, так і далі на всьому фронті революції».

Представники цієї течії тоді скептично ставились до всіх намірів, заходів у справі організованого об'єднання в поточній б-бі, виходячи з погляду, що в дійсності робітники й селяни мають силу і волю до боротьби, готові на смерть за владу Рад»⁶⁰.

Слід віддати належне мужності, хоробрості тих мрійників про міжнародну революцію. Намагаючись довести можливість її нового спалаху в дні німецької та австро-угорської окупації України, вони пройшли в складі радянських військ важкий кривавий шлях по рідній землі від Бердичева до Києва, від Полтави до Бахмача, від Бахмача до Таганрога. 1 березня 1918 р. Георгій Пятаков залишив відповідальний пост комісара Держбанку⁶¹. В автобіографії він згадував: «У питанні про Брест розійшовся з ЦК і відправився воювати на Україну з німецько-гайдамацькими військами, що наступали»⁶².

Про свою діяльність в той час скромно писав: «Вів політроботу, випускав газетку «К оружию!», чинив суд і розправу, їздив у розвідку і був кулеметником»⁶³. Революційний запал, готовність до самопожертви, безстрашність, чесність, щирість, притаманні Г. Пятакову, Є. Бош, М. Лебедеву (останні теж з «лівокомуністичних» міркувань разом з Ю. Коцюбинським та С. Бакинським 5 березня залишили пости народних секретарів в уряді радянської України), стали складовою частиною хай тимчасового, але ж успіху у відпорі німецько-австрійській навалі на Полтавській ділянці фронту (щоправда, такі успіхи були в той час поодинокі, нездатні суттєво вплинути на загальний перебіг подій).

В консолідації антиінтервенційних сил певну роль відіграв II Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся 7–19 березня в Катеринославі. На той час австро-німецькі війська окупували більшу частину Правобережжя й стрімко просувались вглиб республіки. З 1200 делегатів більшовиків було лише 401. До них приєдналися 27 лівих українських соціал-демократів. Найчисельнішою виявилася об'єднана фракція російських та

українських есерів — 414 голосів. Їх підтримували 3 українських соціал-демократів. 90 осіб були безпартійними. Решта представляли менш впливові політичні партії й табори.

Затаврувавши дії урядів Німеччини, Австро-Угорщини й Центральної Ради, які знищували владу рад, владу трудящих, делегати закликали народ до нещадної війни з окупантами, поневолювачами. «З'їзд, сповнений непохитної рішучості відстоювати священну справу революції, постановляє, — говорилося у схваленій спеціальній резолюції, — що делегати, після повернення на місця, повинні підняти села й міста, створити могутню Робітничо-Селянську Червону Армію, могутню революційним духом і пролетарською свідомістю»⁶⁴.

Разом з тим делегати мали виробити непросту лінію поведінки в умовах, коли слід було рахуватися не лише з фактом реалізації Берестейського договору, підписаного Центральною Радою, а й з умовами миру, досягнутого 3 березня 1918 р. з Центральними державами Радянською Росією.

За договором уряд РСФРР зобов'язувався визнати Центральну Раду, заключити з нею мир, припинити будь-яку агітацію проти Центральної Ради, партій і організацій, що її підтримували, вивести з України війська, червоногвардійські загони, розірвати федеративні зв'язки з Україною⁶⁵.

Тому II Всеукраїнський з'їзд рад вирішив оголосити Радянську Україну самостійною державою, щоб не дати Німеччині жодного приводу звинуватити РСФРР у порушенні досягнутих у Бресті угод, у будь-якій причетності до збройних акцій проти окупантів, перебрати на себе всю відповідальність за продовження військової боротьби.

Водночас делегати, подолавши спротив «лівих комуністів», схвально віднеслися до виходу з війни Радянської Росії, вітали досягнутий мирний перепоочинок, визнали його життєво необхідним для збереження бази міжнародної соціалістичної революції⁶⁶.

Ухвалені всеукраїнським з'їздом рішення були суголосними з виголошеною 16 березня 1918 р. на засіданні IV Всеросійського з'їзду Рад декларацією ВУЦВК і делегації рад України. «Ми, як представники однієї з частин Російської Федерації, — підкреслювалось у документі, — не можемо висловитись проти ратифікації розбійного «мирного» договору, незважаючи на те, що саме нас, українців, він б'є більше всього, вириваючи

Україну проти волі українських селян і робітників з живого тіла Російської радянської федерації.

...Ми не зраджуємо наших російських товаришів, вимушених під тиском сумної необхідності розірвати федеративний зв'язок з нами, надати нас власним силам у нашій відчайдушній боротьбі з українською і міжнародною реакцією, що її підтримує.

...Нехай в [цій] тяжкій боротьбі ми будемо самотніми формально — серцем і ви [і] всі істинні соціалісти всього миру з нами... Ми змушені проститися з усім, але не назавжди, сподіваємося, не надовго. Настане час, коли в результаті впертої боротьби і неминучої, звичайно, перемоги українського, російського і світового пролетаріату ми знову будемо членами єдиної соціалістичної федерації»⁶⁷.

II Всеукраїнський з'їзд рад обрав Центральний Виконавчий комітет рад України, головою якого став В. Затонський, а на чолі уряду був перезатверджений М. Скрипник.

Довідка: Скрипник Микола Олексійович (13(25) січня 1872 р. сл. Ясинувата Бахмутського пов., Катеринославської губ. — 7 липня 1933, Харків), професіональний революціонер, видатний діяч Комуністичної партії і радянської держави.

Походив з родини залізничного службовця. Навчався в Ізюмському реальному училищі (був виключений за революційну діяльність), склав екстерном екзамен за курс реального училища у Курську. Вступив до Петроградського технологічного інституту, однак через півроку був виключений як активний учасник антиурядових акцій. До революції партійну роботу в основному вів поза межами України.

I Всеукраїнський з'їзд Рад обрав його заочно членом ВУЦВК, а останній увів до складу уряду — народним секретарем праці. В ході урядової кризи, що виникла на ґрунті підписання РСФРР Берестейського договору з Центральними державами 4 березня 1918 р. М. Скрипника призначили головою Народного Секретаріату України (до цього офіційного голови не було, обов'язки його виконувала Є. Бош) і наркомом закордонних справ. Після II Всеукраїнського з'їзду Рад, який проголосив незалежність Радянської України (Катеринослав, 17–19 березня 1918 р.), очолив Надзвичайне повноважне посольство ВУЦВК і НК України до Москви.

М. Скрипник став однією з ключових постатей процесу утворення КП(б)У. Зайнявши центристську позицію, вважав доціль-

ним створення самостійної республіканської парторганізації, хоча остерігався, щоб реалізація подібного плану не була використана як знаряддя у боротьбі проти РКП(б), її політики.

У серпні — вересні 1920 р. М. Скрипник брав участь у переговорах, що проходили в Мінську і Ризі і завершилися в Мінську 18 березня 1921 р. підписанням мирного договору між: РСФРР, УСРР і Польщею — першим офіційним договором радянської України з несоціалістичною державою, чим ознаменувався вихід Української СРР на міжнародну арену.

Займаючи з початку 1919 р. до кінця життя низку відповідальних наркомівських посад, в тому числі й заступника голови РНК України, брав активну участь в об'єднавчому процесі за утворення СРСР, його всебічне зміцнення. Водночас, будучи членом комісії з розробки федеральної Конституції, намагався вибороти гарантії суверенітету України в союзній державі. Послідовно домагався створення умов для забезпечення інтересів і повноцінного розвитку українців, що перебували поза межами УСРР. Принципово відстоював ідею соборності українства, а найнадійнішим засобом її реалізації вважав зміцнення комуністичних організацій у Східній Галичині, Північній Буковині і на Закарпатті. З цього приводу часто виступав у пресі, нелегально відвідував партійні форуми згаданих регіонів, виступав з програмними промовами.

Був учасником усіх конгресів Комінтерну, що проходили за його життя, незмінно презентував на них позицію КП(б)У.

Не визнавши інкримінованих звинувачень у націонал-ухильництві, покінчив життя самогубством.

Однак уже через кілька днів керівні органи більшовиків змушені були евакуюватися ще далі на схід — у напрямку Таганрога, оскільки наступ австро-німецьких військ продовжувався, доводилося здавати пункт за пунктом.

Щоправда, з перенесенням воєнних дій в пролетарські райони Лівобережжя спротив окупантам зріс за рахунок сил, додатково мобілізованих до Червоної Армії. В Катеринославі до кінця березня 1918 р. у добровольчі формування вступило близько 3 тис. чоловік, в Олександрівську — 1,5 тис., у Харкові за короткий термін були сформовані й відправлені на фронт три піхотних полки, кілька загонів.

Усі збройні загони України було зведено в п'ять армій чисельністю в 3–3,5 тис. чоловік кожна⁶⁸. Однак для успішних оборонних боїв цього було явно недостатньо, хоча темпи захоп-

лення східних теренів України помітно уповільнилися. Та й у вже зайнятих містах окупанти не почувалися безпечно. Так, 20 березня проти загарбників піднялися робітники Херсона, а через 2 дні — робітники Миколаєва⁶⁹.

Однак величезна перевага Німеччини й Австро-Угорщини у військовій силі привела врешті-решт до окупації всієї території України. Формально це стало реалізацією Берестейського мирного договору, підписаного представниками УНР. Та наслідки воєнної акції виявилися далекими від однозначності. Українська революція, на перший погляд, одержала можливості для подальшого втілення в життя своєї програми. Проте у стосунках між Центральною Радою та окупаційними властями досить швидко сформувалися досить складні взаємостосунки, зародилися суперечності, розв'язання яких означало вступ України у якісно новий етап розвитку, що означав по суті заперечення надбання попереднього етапу революції. Аналіз цих процесів — предмет окремої, спеціальної розмови.

¹ Див.: *Держалюк М. С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. — К., 1988. — С. 44.

² Див.: *Камінський Є., Дашкевич А.* Політика США щодо України. — К., 1998. — С. 124–125, 144–145, 155 та ін.; *Нариси з історії дипломатії України.* — К., 2001. — С. 325–327.

³ Див.: *Солдатенко В. Ф.* Збройні сили в Україні (грудень 1917 р. — квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. — 1992. — № 12. — С. 54.

⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — Т. 2. — Прага, 1920. — С. 137–138.

⁵ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. 1. — Ужгород, 1932. — С. 329.

⁶ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — Київ–Відень, 1919. — С. 564.

⁷ Там само. — С. 565.

⁸ Там само. — С. 564–565.

⁹ *Христюк П.* Зазнач. праця. — С. 139.

¹⁰ *Дорошенко Д.* Зазнач. праця. — Т. 1. — С. 333.

¹¹ Там само.

¹² *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. 2. — Київ — Відень, 1920. — С. 2081–209.

¹³ *Христюк П.* Зазнач. праця. — Т. 2. — С. 140–141.

¹⁴ *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 111.

¹⁵ *Сеґрюк О.* Брестський мир: Уривки зі споминів. — Париж, 1927. — С. 12.

¹⁶ *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. — К., 2001. — С. 170.

¹⁷ Там само. — С. 171.

- ¹⁸ Там само. — С. 172.
- ¹⁹ Там само. — С. 171.
- ²⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 2. 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — К., 1997. — С. 165.
- ²¹ Там само. — С. 172–174.
- ²² Там само. — С. 174.
- ²³ *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). — К., 1999. — С. 35.
- ²⁴ *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — С. 458.
- ²⁵ *Литвин С.* Зазнач. праця. — С. 169.
- ²⁶ Киевская мысль. — 1918. — 8 марта. — № 20.
- ²⁷ *Литвин С.* Симон Петлюра: штрихи політичної біографії (до 125-річчя з дня народження) // Історичний журнал. — 2004. — № 5. — С. 58.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 24–25; Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — М., 1942. — С. 17–18.
- ³¹ Крах германской оккупации на Украине. — С. 26; Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — С. 21.
- ³² Крах германской оккупации на Украине. — С. 34.
- ³³ Див.: Там само. — С. 26; Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — С. 21.
- ³⁴ Крах германской оккупации на Украине. — С. 24; Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — С. 17.
- ³⁵ Крах германской оккупации на Украину. — С. 42.
- ³⁶ Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сб. документов и материалов в трех томах, четырех книгах. — Т. 1. — Кн. 1. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории. — К., 1967. — С. 6; Донецкий пролетарий (Харьков). — 1918. — 24 февраля. — № 81.
- ³⁷ Див.: Гражданская война на Украине. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 71–128 та ін.
- ³⁸ Крах германской оккупации на Украине. — С. 72.
- ³⁹ *Супруненко Н. И.* Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1918–1920). — М., 1966. — С. 21–22; Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. — Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). — К., 1977. — С. 281; *Минц И. И.* Год 1918-й. — М., 1982. — С. 428.
- ⁴⁰ Див.: *Минц И.И.* Зазнач. праця. — С. 428.
- ⁴¹ Історія Української РСР. — Т. 5. — С. 281–282.
- ⁴² Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918). — К., 1962. — С. 59.
- ⁴³ Див.: Гражданская война на Украине. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 7–48 та ін.
- ⁴⁴ *Солдатенко В. Ф.* Роль большевистской прессы Украины в мобилизации трудящихся масс на борьбу против австро-германских империалистов (февраль–апрель 1918 г.) // Годы борьбы и побед. Материалы Всесоюзной научной

- конференции, посвященной 60-летию победоносного окончания гражданской войны в СССР (1918–1920 гг.). — К., 1983. — С. 67–68.
- ⁴⁵ Известия Елисаветградского Военно-революционного комитета. — 1918. — 20 февр.
- ⁴⁶ Там само. — 26 февр.
- ⁴⁷ Известия Бердянского Совета рабочих и солдатских депутатов. — 1918. — 20 февр.
- ⁴⁸ Див.: Історія Української РСР. — Т. 5. — С. 283.
- ⁴⁹ Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — С. 13.
- ⁵⁰ Див.: Білан Ю. Я. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918–1920 роках. — К., 1957. — С. 7.
- ⁵¹ Історія Української РСР. — Т. 5. — С. 285.
- ⁵² Там само. — С. 285–286.
- ⁵³ Там само. — С. 286.
- ⁵⁴ Там само. — С. 285.
- ⁵⁵ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — Харьков, 1928. — С. 188.
- ⁵⁶ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. Т. 5. Октябрь 1917 — июль 1918. — М., 1974. — С. 273–274; Протоколы ЦК РСДРП(б): Август 1917 — февраль 1918. — М, 1958. — С. 211–218.
- ⁵⁷ Протоколы ЦК РСДРП(б): Август 1917 — февраль 1918. — С. 209–210.
- ⁵⁸ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. тв. — Т. 35. — С. 385–388, 492.
- ⁵⁹ Див.: Скрипник М. І. Історія пролетарської революції на Україні. Нарис / Скрипник М. Статті і промови. — Т. 1. — Харків — Київ, 1930. — С. 208.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Російський державний архів економіки (РАДЕ). — Ф. 2324. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 24.
- ⁶² Деятели СССР и революционного движения в России. — Энциклопедический словарь Гранат. — Репринтное издание. — М., 1989. — С. 592.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Вестник Украинской Народной Республики. — 1918. — № 45. — 20 марта.
- ⁶⁵ Документы внешней политики СССР. — М, 1957. — Т. 1. — С. 122; Українська дипломатична енциклопедія. У 2 т. — Т. 1. — К., 2004. — С. 142–143.
- ⁶⁶ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сб. документов и материалов. — С. 69–70.
- ⁶⁷ Стенографический отчет IV чрезвычайного съезда Советов рабочих, солдатских, крестьянских и казачьих депутатов. — М., 1920. — С. 67–69.
- ⁶⁸ Очерки истории Коммунистической партии Украины. — Изд. 4-е, доп. — К., 1977. — С. 272.
- ⁶⁹ Там само. — С. 273; Солдат и Рабочий (Херсон). — 1918. — 28 марта; Киевская мысль. — Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — С. 40–47; Правда. — 1918. — 26 марта.